

В. Савић

VII час

НЕЛИЧНЕ ЗАМЕНИЦЕ

Упитне (именичке) заменице

СТСЛ. (= прасл.)	српски	СТСЛ. (= прасл.)	српски
N КЪ-ТО	кѡ (ткѡ)	ЧЪ-ТО	штѡ , штà
G КОГО	кѡга (кѡгā, кѡг)	ЧЕСО, (ЧЬСО), ЧЕСОГО, (ЧЬСОГО)	чѣга (чѣгā, чѣг), штà
D КОМУ	кѡме (кѡму)	ЧЕСОМУ, (ЧЬСОМУ), ЧЕМУ	чѣму
A КОГО = G	кѡга (кѡгā, кѡг)	ЧЪ-ТО = N	штѡ , штà
I ЦѢМЬ	кѣм (кѣме, кѣмѣ)	ЧНМЬ	чѣм (чѣме, чѣмѣ)
L КОМЬ	кѡме (кѡм, кѡму)	ЧЕМЬ , ЧЕСОМЬ	чѣму (чѣм)

Упитне (именичке) заменице

стсл. (= прасл.)

КЪТО *ко* (*ѡко*) – за непознато лице (?),

ЧЪТО *ѡѡа* (*ѡѡо*) – за непознати предмет (?)

Ове заменице у савременом језику (као и у старом) карактеристичне су по томе што се могу употребљавати самостално (на месту субјекта) и што имају само један облик за сва три рода и оба броја.

Данас у српском језику у групи именичких заменица поред ових (**упитних**) јесу:

неодређене – *неко, гдеко, нешто, понешто* (уп. стсл. *нѣкѣто, нѣчѣто*),

одричне – *нико, ништа* (стсл. *никѣтоже* (*никѣто*), *ничѣтоже* (уп. *ничѣто, ничѣже*)),

опште (одређене) – *свако, свашта, ико, ишта, ма ко, ма шта, било ко, било шта* (уп. стсл. *кѣждо*).

**Првобитно је постојала јединствена заменица која је разликовала 2 категорије:
ознаку лица / ознаку предмета.**

Пие. ***k^wo**- (уп. лат. *quis*, грч. τίς), ***k^wi**- (уп. лат. *quid*, грч. τί)

[Партикула *-to је показна енклитика које нема у зависним падежима.]

Овој заменици су од почетка **ирелевантни** били **и род и број**.

Тако је остало у прасловенском језику: без обележја рода (само условно *м. р. / *с. р.) и само с једном парадигмом (једн.) – без множине.

У неким језицима
накнадно је развијен ж. р. (нпр. лат.).

Упитна заменица **КЪТО**

НОМИНАТИВ:

Протосл. $*k^wos > *k\check{o} > *k\check{y} > *k\check{ъ}- + *-to > *k\check{ъ}to$

Прасл. облик $*k\check{ъ}to$ посведочен је у словенским споменицима 10/11. в. (КЪТО).

$k\check{ъ}to > kto$ (метатеза) $> tko$
 $> ko$ (сасвим рецентно)

ГЕНИТИВ / АКУЗАТИВ

G=Acc *kogo*

Овај синкретизам пресудно је утицао на развој именица м. р. (због граматичког м. р. ове заменице). У позном псл. (5–6. в.) зачело се разликовање *живоїа/неживоїа* у акуз. једн. (категорија „живога“, тј. „аниматности“).

Најпре је именички наставак -а уопштен код упитне заменице аналошким путем, а потом је преко њеног синкретизма G=Acc (*кого*; сада у лику *кога*), остварен повратни утицај на именице м. р. (да се и код њих развије једнакост G и Acc за категорију „живога“; уз остајање N = Acc за „неживо“).

ПАРАДИГМА:

ДАТИВ ЛОКАТИВ

ДАТИВ : ЛОКАТИВ = ова два падежа су се формално изједначили

КОМУ || КОМЪ – задржан је старији облик датива (КОМУ), као и старији облик локатива (КОМ, у лок.), али се се јавио још облик **КОМ-Е** (с покретним вокалом -Е) --- он је данас најраширенији у оба падежа.

ИНСТРУМЕНТАЛ

Стсл. облик **џѣмъ** није посведочен у српским изворима.

Још у стсл. споменицима овде се повремено користио облик упитне придевске заменице

кѣин: кѣинѣмъ

(сажето написано: **кѣимъ**, Асеманијево јеванђеље, Лк 14.8; око сред. 11. в.).

И овде је уопштен облик на *k*- (*k*-основа): **кѣимъ** – остаје до данас **кѣим**, и с покретним вокалом **КИМ-Е**.

Упитна заменица ЧЬТО

НОМИНАТИВ:

Протосл. $*k^{wid} > *kĩ > *kь > *čь- + *-to > *čьto$

Псл. облик $*čьto$ посведочен је у словенским споменицима 10/11. в. (ЧЬТО).

$čьto > čto (= tšto) > što$

Облик ШТО потврђен је већ у најстаријим споменицима (што, ништо, ништоре итд.).

На централнојужносл. простору наречја (тј. крупни наддијалекатски системи) у науци се називају према облицима ове заменице:

-тамо где се говори ШТО/ШТА (некада *što*) – ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ (али: овај термин је компромитован и боље је просто говорити: „српски језик“)

-тамо где се после вокализације говори ЧА (некада *š*) – ЧАКАВСКО НАРЕЧЈЕ

У положају под акцентом *ČA*, без акц. *Č* (нпр. *kroza č*); зато је *NIČ*

Заменица *kâj* (КАЈКАВСКО НАРЕЧЈЕ), по Белићу вероватно древно **kā* (с.р. мн. ‘која’ од **kъ*: кѣи – кѣи) + *jъ* (партикула), што је истисло упитно *чѣ(то)* за ствари

НОМИНАТИВ

Поред облика ШТО, постоји и млађи облик ШТА, данас фреквентнији, мада оба, уз извесну диференцијацију, имају своје место у систему.

То је, по пореклу, Gsg који се јавио касније, да замени необично ЋСС (в. ниже).

Код упитне заменице за непознати предмет на већем делу источносрпског говорног подручја, дакле, у употреби су два облика:

ШТА

и

ШТО

(у упитној ф-ји)

(у релативној ф-ји)

1. а) **Шта** радиш? 2. Прочитао сам књигу **што** (= коју) си ми поклонио.

1. б) **Што** (= **зашто**) радиш?

Ово је њихова основна дистрибуција, мада је у југозападној периферној зони (део данашње Црне Горе) могуће разликовање ШТА/ШТО у првој функцији – први облик долази у случају језичке експресије, под реченичним акцентом, а други је резервисан за ненаглашени израз, обичне ситуације (нпр. Шта учини? / Што чиниш?). То је конзервирање старијег стања с целине српског говорног подручја. Такође, у западном књижевнојезичком инжењерингу свесно се врши нивелација ових облика да се оствари разлика према „источном стандарду“ (доследно ШТО).

ГЕНИТИВ

Основни облик гласио је: **ЧЕСО**.

По наставку **-so** (а не **-go**) разликовао се од свих осталих заменица.

Постојале су још 2 варијанте овога падежа: **ЧЬСО**, **ЧЕСОГО**.

Прво је дошло до нивелације свршетка у овом падежу према новом стању у свим заменицама:

аналошко -а (као у КОГ~~А~~ : ~~КОГО~~, ТОГ~~А~~ : ~~ТОГО~~ итд.): ЧЕС~~А~~ (~~ЧЕССА~~).

Стари облик ЧЕСА очувао се у неким кајкавским и чакавским говорима, али и у неким западнијим српским (= шток.) говорима

Ипак, у већини говора Gsg данас гласи:
ЧЕГА.

Наиме, пошто се -so- у парадигми (овде и у Dsg) почело осећати као аномалија, **дошло је до уклањања целог свршетка и до преузимања готове форме -Га:**

ЧЕГА

(аналогија према зам. КО**ГА**, па и ТО**ГА**, ОНО**ГА**, ОВО**ГА**).

Од најстаријих времена, међутим, имамо на српском терену потврде и за ген. једн. с номинативном основом ЧЬТА > ШТА, НИЧЬТА > НИШТА и сл.

нпр. *од шѣа*

Историјске потврде:

-не отоузети ни мала чѣта (MS, 81)

-да се не боје ништа-ре (MS, 21)

Овај ген. преноси се и на акуз. – а одатле, потом, и на ном. – где ће остати.

ДАТИВ ЛОКАТИВ

ДАТИВ : ЛОКАТИВ = ова два падежа су се формално изједначили

ЧЕСОМОУ итд. || **ЧЕМЪ** –

У **дат.** врло рано -so- се почело уклањати, па су већ у стсл. (= псл.) напоредо употребљавани облици

ЧЕСОМОУ, (**ЧЬСОМОУ**) и **ЧЕМОУ**.

У **лок.** у стсл. (= псл.) посведочена су два лика, шири и ужи: **ЧЕМЪ** и **ЧЕСОМЪ**. И овде је дошло до избацивања -so-.

У српском је преовладао **најмлађи лик из дат.**, за **оба падежа: чему (и: чем, остало у лок.)**.

ИНСТРУМЕНТАЛ

Уз мање измене, овај падеж остао је исти.

старо **ЧНМЬ** – ЧЙМ

с покретним вокалом ЧИМ-Е

ПРИДЕВСКЕ ЗАМЕНИЦЕ

Данашње придевске заменице називају се „придевским“ зато што на **атрибутски** начин **употпуњавају и следе именице** (именичким је служба у реченици да **замењују** именице, придевским - **придеве**).

Имају **облике за сва 3 рода** (дакле: **моцију**) **и слажу се (конгруирају)** – као и придеви – **с именицама уз које стоје: у роду, броју и падежу**.

Све заменице у савременом срп. јез. имају неколико врста промена:

- 1) заменичку промену**
- 2) придевску/заменичку промену**
- 3) придевску промену**

1) Овде су, поред личних заменица, још показне заменице за идентитет, упитне и опште (одређене) заменице

тај	ко, шта	сав (сва, све)
овај		
онај		

[Напомена: наводимо основне форме; подразумева се да заједно с њима иду и одговарајуће изведене (нпр. неко, нешто, ико, ишта, свако, свашта) – овде (1) и даље (2–3)]

2) Присвојне (*мој, њвој, наш, ваш*) и неке односно-упитне заменице (*који, чији*) могу имати и заменичку и придевску промену.

Унутрашња диференцијација је само по квантитету (*има ли дужине или нема*, конкретно у наставцима **ген. и дат. јд.м. и с.р.)**

мòјега
мòјему
заменичка
промена

мòјѐга
мòјѐму
придевска
промена

Наравно, ова се разлика данас не види тако јасно јер се тежи ка употреби сажетих облика (за оба падежа: **мога**, **моме**).

Треба пазити на **разлику између писаних и говорних форми** - **мојег(а); мога : мог!**

=> Када одсуствује језичка култура – одсуствују и култивисани облици!

Наиме: упореба краћих форми без покретних вокала у писању (мог, мом) оставља утисак необразованости онога ко их користи.

3) Заменице које се **значењски** толико приближавају придевима добијају и њихову парадигму. То су **показне** и **односно-упитне** заменице за квалитет и квантитет и др.

такав	ТОЛИКИ
овакав	ОВОЛИКИ
онакав	ОНОЛИКИ
какав	КОЛИКИ

N такав; таки (арх., дијал.)
онакав; онаки

G таквога; такога
онаквога, онакога

ПОКАЗНЕ ЗАМЕНИЦЕ

Пие. је имао две врсте показних заменица:

основну показну заменицу *so, *sā, *tod (СТСЛ. **тѣ, та, то**; аналошко *t- и уклоњен суплетивизам у зависним падежима)

и анафорску заменицу *(H)e, *iH, *id (псл. ***јѣ, *ја, *је**)

Остале показне заменице су млађе, и оне су прилошког порекла, будући да је њима изражавана различита удаљеност онога што је означено у односу на говорно лице.

ОСНОВНА ПОКАЗНА ЗАМЕНИЦА

ТЪ, ТА, ТО

Данас гласи: ТÂЈ, ТÂ, ТÔ

м.р.

ж.р.

с.р.

тѐ > тӑ, тӑ — тӑ, тò — тò

(и даље је овако у чак. наречју, само са секунд.
дужином: tâ,tâ,tô)

Појава факултативне партикуле -Н [-j]:

тӑ | тӑн, тӑ | тӑн, тò | тòн

Диференцијација између м.р. и ж.р. остварена је трајним везивањем партикуле за м.р. (ТА-Ј) и њеним одстрањивањем из осталих родова, пре свега из ж.р. (ТА).

Компензационим дуљењем у ж.р. и с.р. створена је дужина основинског вокала:

ж.р. $t\grave{a}-j > t\hat{a}$, с.р. $t\ddot{o}-j > t\hat{o}$

Аналогијом према овима уведена је дужина и у м.р., и поред чувања финалне партикуле:

$t\grave{a}-j : t\hat{a}, t\hat{o} \mid \rightarrow t\hat{a}j$

Партикула је додавана и зависним падежима, из којих је, потом, ишчезла:

Gsg Т0ГАН

Првобитно $t\ddot{o}ga : t\ddot{o}ga_j$

Услед губитка партикуле $\Rightarrow t\ddot{o}g\bar{a}$

Било је случајева да у фонетском блоку **тѣ** буде неакцентовано (да изгуби акц.), па је забележено само **т**:

Asg ва-т-данѣ (А. Белић: *ва ѿ дѣнь*, 233)

Затим, партикула се могла лепити и пре вршења вокализације (или на терену где она касни или сасвим изостаје):

тѣ-јѣ > *тѣјѣ* > *тѣјѣ* [тѣин] > *тѣ* [тѣ]

У коначном, у Nsg затичемо следеће ликове:

т, та, тан, тн

И данас по дијалектима:

īī, òvī, ònī м.р. (Дубровник)

ovâ м. р., *ovâ* ж. р., *ovô* (косовско-ресавски)

īъј, īај, īој (старији штокавски)

ПОКАЗНЕ ЗАМЕНИЦЕ

једнина			множина			ДАНАС					
м.р.	с.р.	ж.р.	м.р.	с.р.	ж.р.	м.р.	с.р.	ж.р.	м.р.	с.р.	ж.р.
N тѣ	то	та	ти	та	ты	tâj	tô	tâ	tî	tâ	tê
G того	тоѣ	тѣхъ	тòга (тòг) tê т ѣ х / тѣјех								
D томоу	тон	тѣмъ	тòме тòј тѣм, тѣма/тѣјем (тòмѣ, тòму, тòм)								
A тѣ, того то	тѣ	ты та ты	=N/G тѣ tê (=N/G)								
I тѣмъ	тоѣ	тѣмн	тѣм/тѣјем тòм =D (тѣме)								
L томъ	тон	тѣхъ	тòм тòј =D (тòмѣ, тòме, тòму)								

ГЕНИТИВ ЈЕДНИНЕ

М. Р., С. Р.

О ТОГ^а — ЧЛОВЕКА^а, града^а, села^а

Аналогијом према именицама м.р., с.р.

Тако је нивелисан овај облик код свих заменица -**га**:
ТОГА, ОВОГА; **КОГА**, **ЧЕГА**; ЊЕГА

Ж. Р.

Фонетским путем добија се данашњи облик

ТÊ < *tee* < (асимил.) *toe* < *toʲe* < **toję* [Т0ГѦ]

ДАТИВ ЛОКАТИВ

ДАТИВ : ЛОКАТИВ = ова два падежа су се формално изједначили
М. Р., С. Р.

ТОМОУ || ТОМЪ – задржан је старији облик датива (ТОМУ), као и старији облик локатива (ТОМ), али се се јавио још облик **ТОМ-Е** (с покретним вокалом -Е) --- данас су у оба падежа раширени **ТОМ** и **ТОМЕ**.

Ж.Р. (већ је постојао синкретизам): старо **ТОН** → **ТОЈ**
фонетски:

ТÔЈ – *tōj* = *tō̃j̣ < *tō̃i < *tõji < *toj̃i [тОН]

АКУЗАТИВ ЈЕДНИНЕ

М.Р., С.Р.

А=N ТЪ ЧЛОВѢКЪ / А=N ТЪ ГРАДЪ

Преко синкретизма G=A кого ЧЛОВѢКА → ТОГО
ЧЛОВѢКА

У коначном ТОГА ЧЛОВѢКА / ТЪ ГРАДЪ

И овде се разликује **живо** : **неживо**

Ж.Р.

Фонетским путем, директно, деназализацијом

$T\hat{U} < tuj \mid tu < *t\varphi$ [тѢ]

ИНСТРУМЕНТАЛ ЈЕДНИНЕ

М.Р., С.Р.

ТИМ : мѠнѡмъ || тѣѡмъ

= Аналогија према мекој промени.

Ж.Р.

Фонетским путем би се добило тѡѡѡмъ

$*t\bar{o}w = *t\bar{o}u < *toju < *toju < *toj\varnothing$ [тоѡж]

Међутим, имамо:

ТОМ : *mnôṃ*, *töbōṃ*, *söbōṃ* || граѡмъ (селоѡмъ)

= Аналогија према личним заменицама.

Данашњи облик ТОМ настао је на исти начин као и код именица ж. р., нпр. ЖЕНОМ (уз посредовање личних заменица попут МНОМ из м.р.: типа ГРАДОМ)

МНОЖИНА

Npl м.р. тн – *ѣи*, ж.р. ты – *ѣе*, с.р. та – *ѣа* =
као код придева *добри* / *добре* / *добра*
(према доминантним именичким парадигмама
- јер придеви су још у псл. обликовани
према будућим „типичним“ парадигмама
сва 3 рода, у ж.р. према *alja*-основама –
будућој III декл.); конкретно, у ж.р. то је
уопштавање меке промене (типа *моје*).

Сви облици из зависних падежа долазе из
меке промене попут *мон*, *нашъ*, уз ослањање на
стање у одр. прид. виду:

Grp тѣхъ (ТИХ : *тојѣхъ* [*монѣхъ*]) (добрих <
добрѣхъ)

Сви облици из зависних падежа долазе из меке промене попут **мон**, **нашъ**, уз ослањање на стање у одр. прид. виду:

- GrI тѢхъ (Т**И**Х : *тојѣхъ* [мон**И**хъ]) (*добрих* < добрыхъ)

- DrI тѢмъ, IrI тѢмн, LrI тѢхъ.

=> У ова три падежа уз посредовање двојине створен је нови синкретизам, као код именица, D=IrI: ТѢМ(А); локатив се, такође, накнадно прикључио.

=> Прихватање целог облика меке промене –

Т**И**М(А) : *тојѣма* [мон**И**ма]

(уп. накнадно добрим(а) < добрымма)

У неким дијалектима није било утицаја меке промене, а у неким је она утицала само делимично:

косовско-ресавски говори: тврда промена (тех, мојех)

шумадијско-војвођански: мека промена (тих, мојих)

ијекавски говори: и тврда и мека промена

икавски говори: мека промена (подржано фонетским разлозима)

нпр. тврда промена: DpI тема кравама / тијем
људима

Остале заменице:

Судбина заменица **ОНЪ** и **ОВЪ** у формалном смислу речи слична је судбини заменице **ТЪ**; ово нарочито важи за **ОВЪ**.

Развитак заменице **ОНЪ** већ смо изложили приказујући настанак и развој заменице 3. лица

(лично **ОНЪ** : демонстративно **ОНЪН**)